

Slachtofferschap en causaliteit na oorlog en vervolg

Verslag van een lustrumsymposium, georganiseerd door het Sinai-Centrum op 21 november te Amsterdam

Honderdtachtig deelnemers, voornamelijk hulpverleners en bijna vijftig medewerkers van het Sinai-Centrum zelf, waren op deze bijeenkomst over slachtofferschap afgekomen. Het symposium werd gehouden ter ere van het veertigjarig bestaan van de joodse geestelijke gezondheidszorg en geestelijke gehandicaptenzorg. Het Sinai-Centrum is uniek in Europa. Deze hulpverleningsinstelling heeft sinds de Tweede Wereldoorlog veel kennis en ervaring opgedaan met de ambulante en intramurale behandeling van getraumatiseerde mensen met ernstige oorlogs- en vervolgingservaringen. Ze schenkt veel aandacht aan de joodse identiteit. Zo is er een rabbijn in dienst, worden joodse feest- en treurdagen herdacht en leeft men de joodse spijswetten na. Zelf noemt het Sinai-Centrum dat 'kosjere zorg op maat'. De hulpverlening richt zich overigens niet alleen op getraumatiseerde joden maar ook op niet-joden, zoals Indische oorlogsgetroffenen, en asielzoekers en vluchtelingen die recentelijk leden onder oorlog en politieke dictaturen.

Vooraf de aankondiging over slachtofferschap en causaliteit had mijn nieuwsgierigheid gewekt. In de begeleidende brochure stellen de organisatoren psychotraumatologie anno 2000 voor als een bloei-

ende en maatschappelijke aanvaarde tak van wetenschap. Termen als oorlogstrauma, KZ-syndroom en tweede en derde generatieproblematiek zijn niet langer voorbehouden aan vakgenoten, maar opgenomen in de alledaagse taal. Tegelijkertijd signaleren de organisatoren een groeiend onbehagen over hoe nieuwe groepen zich het slachtofferschap toe-eigenen en vanuit die positie rechten claimen. Bij de bevestiging van slachtofferschap speelt namelijk niet alleen de kwestie van causaliteit; de exclusiviteit van slachtofferschap is eveneens in het geding. Met de explosieve groei van de erkenning van slachtoffers is het begrip slachtofferschap opgerekt en van betekenis veranderd.

Zoeken naar oorzaken van leed

Wat de sprekers betreft was het symposium vooral een herenaangelegenheid, dit in tegenstelling tot het gehoor in de zaal. J. Schudel, hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, opende met de stelling dat mensen na een calamiteit of een traumatische gebeurtenis vrijwel altijd naar de oorzaken zoeken. De vraag of een ramp herleid kan worden tot menselijke nalatigheid kan alleen maar retrospectief worden beantwoord. Hij wees op de eenvoudige bepaaldheid van slachtofferschap. Multicausale verbanden zijn echter lastig te interpreteren aangezien een complex aan (indirecte) factoren in het spel is. Ze bemoeilijken daardoor onderzoek naar de (lineaire) herkomst van gevolgen. Volgens Schudel is er bij later optredende en langdurige klachten na indringende oorlogservaringen vaak sprake van een zogenaamde *co-morbiditeit* met andere gebeurtenissen en factoren. Interessant is dat de betrokkene

nen zelf hun latere klachten meestal aan het trauma toeschrijven. Mensen hebben behoefte aan een geruststellende verklaring. Het vinden van een oorzaak helpt hen om controle te krijgen en herhaling onwaarschijnlijk te maken.

A. Hafkenscheid, als psychotherapeut verbonden aan het Sinai-Centrum in Amersfoort, richtte zich op *paradoxe aspecten* van de causaliteitsvraag bij de behandeling van oorlogsgetroffenen. De vraag naar causaliteit is volgens hem tegelijkertijd onmisbaar en onmogelijk. De vraag is zeer relevant waar het gaat om het toekennen van compensatie en rehabilitatie. Aan de andere kant staan er bij de beantwoording van de vraag veel tegenstrijdige belangen op het spel. Hoewel in de literatuur en de klinische praktijk veel is te vinden over de effecten van oorlog en vervolging, staat de wetenschappelijke onderbouwing van deze causale verbanden, aldus Hafkenscheid, in de kinderschoenen. Verhelderend vond ik dat hij benadrukte dat de betekenis van causaliteit sterk is gebonden aan de context. Hafkenscheid onderscheidde vier contexten: een morele (de schuldvraag); een juridische (aanspraak), een wetenschappelijke (oorsprong) en een therapeutische (afspraak). Als behandelaar richtte hij zich vooral op de context van hulpverlening. Hij wees erop dat therapeutisch gezien slachtofferschap vooral 'stilstand' betekent. Door het slachtofferschap in beweging te brengen kan iemand onder ogen zien wat er is gebeurd en kan erkenning worden geboden. Daarmee ontstaat het inzicht dat men zichzelf en anderen tekort doet en dat is weer essentieel om verantwoordelijkheid te kunnen nemen en verandering mogelijk te maken.

Causaliteit in twijfel getrokken

Uit Jeruzalem kwam D. Brom, die een persoonlijk en politiek betoog hield. Brom is als psychotherapeut verbonden is aan AMCHA ('Uw volk'), een Israëliisch centrum dat hulp biedt aan overlevenden van de holocaust en de daarop volgende generaties. In zijn lezing 'Solidariteit en causaliteit: vriend of vijand' stelde hij de vraag waarom de kwestie van causaliteit bij oorlogsgetroffenen eigenlijk belangrijk is. Volgens Brom ligt aan de Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers (WUV) een basis van solidariteit ten grondslag. De financiële tegemoetkoming van de WUV roept echter bij de betrokkenen heftige emoties op: het gevoel niet begrepen te worden en in de steek gelaten te zijn. Het begrip causaliteit zou hierin vooral een steen des aanstoots zijn. Het suggereert volgens Brom dat van ziekte en klachten zonder moeite de precieze herkomst te bepalen valt. Belangrijk vond ik dat Brom daarmee kanttekeningen plaatste bij wetenschappelijke vooronderstellingen en de onderzoekbaarheid van causaliteit. Volgens hem wordt ten onrechte aangenomen dat oorzaak en gevolg in de ontwikkeling van mensen haarscherp en op objectieve wijze van elkaar te scheiden zijn. Hij illustreerde dit met een historische schets van een vooral in de Verenigde Staten en Duitsland gevoerde wetenschappelijke discussie over het zogenaamde 'catastrofemodel'. Deze discussie cirkelde om de vraag of kwalijke gevolgen daadwerkelijk zijn toe te schrijven aan traumatische gebeurtenissen, dan wel te maken hebben met aanleg en persoonlijkheid. De uiteindelijke conclusie luidde dat simpele verbanden tussen trauma en gevolgen niet houdbaar zijn; het gaat om

okken
 die een per-
 ld. Brom is
 n is aan
 lisch cen-
 venden van
 gende gene-
 zit en causa-
 ij de vraag
 teit bij oor-
 grijk is.
 Uitkering
 een basis
 De financië-
 v roept ech-
 emoties op:
 rden en in
 grip causali-
 des aan-
 gens Brom
 der moeite
 n valt.
 aarmee
 tenschappe-
 onderzoek-
 ns hem
 en dat oor-
 ing van
 ctieve wijze
 illustreerde
 van een
 n Duitsland
 scussie over
 del'. Deze
 of kwalijke
 te schrijven
 en, dan wel
 r persoon-
 asie luidde
 rauma en
 t gaat om

een complex van factoren. Zowel de gebeurtenis, persoonlijke eigenschappen, sociale steun en de betekenisgeving van de gebeurtenis zijn van invloed op de ervaren gevolgen. Causaliteit, zo luidde de politieke conclusie, is sterk verbonden met belangstrijd. Het begrip stelt grenzen aan de zorg voor oorlogsgetroffenen en aan het begrijpen van hun pijn. Volgens Brom is het zaak om het simpele causaliteitsprincipe te vervangen door een gecompliceerd en genuanceerd beeld van traumatisering. Wat daarin telt, is dat het isolement van oorlogsgetroffenen verminderd kan worden en dat zij een beroep kunnen doen op goede voorzieningen.

Overleven en hulpverlening

Na de kosjere lunch in de mooie winter-
 tuin waren het 's middags vooral behande-
 laars die gepassioneerde bijdragen verzorg-
 den. Indruk maakte de voordracht van de
 bijna zeventigjarige N. Durst, psychothera-
 peut en directeur behandelzaken van het
 therapeutisch centrum AMCHA in
 Jeruzalem. Terugblikkend bezag Durst de
 bevrijding aan het einde van de Tweede
 Wereldoorlog, die hij als joodse adolescent
 meemaakte, als de *vrijheid om te kiezen*: 'jij
 zult niet doden'. In zijn historische
 beschrijving schetste hij een spanningsveld
 tussen de overlevenden van de Shoah en
 het leven in de Israëlische maatschappij.
 Het steenrijke Israël noemde hij een pro-
 fessioneel paradijs voor sociologen, trau-
 matologen en psychologen: iedereen kent
 angst. Na de oorlog werden vragen gesteld
 hoe de joden zich als 'lammeren naar de
 slachtbank hadden laten leiden'. Over de
 massale dood van joden werd grotendeels
 gezwegen, terwijl de afwezigen in families

vaak aanwezig bleven. Volgens Durst corre-
 spondeerde dit met de vakliteratuur de eer-
 ste 35 jaar na de oorlog. Daarin werden
 vooral de pathologische reacties van over-
 levenden belicht. Ook in Israël was des-
 tijds sprake van een afwijzende houding
 tegenover overlevenden en had ontken-
 ning de overhand. Toen de feiten en emo-
 ties over de vernietiging gaandeweg in de
 maatschappij beter herkend werden, ont-
 stond er volgens Durst de mogelijkheid
 een gerespecteerde overlevende te worden
 en daaraan een identiteit te ontleen. Dit
 leidde tot betere integratie van pijn, rouw
 en verhalen over de littekens aan die pijn.
 Durst signaleerde in de laatste twintig jaar
 tevens een veramerikanisering van de her-
 innering aan de holocaust, met als gevolg
 wedijver van politieke belangengroepen om
 slachtofferschap.

B. Evers-Emden sprak over haar onder-
 zoek naar de invloed die het onderduiken
 tijdens de Tweede Wereldoorlog had op
 toenmalige joodse kinderen. Meestal kon-
 den de ouders niet de kracht vinden om
 hun kinderen uit te leggen dat ze hen weg-
 gaven met de hoop dat hun kinderen bete-
 re overlevingskansen kregen. Kinderen
 voelden vaak wel aan dat er 'iets onvoor-
 stelbaars verschrikkelijks in de lucht hing'.
 Ze pasten zich uit overleving meestal snel
 aan de nieuwe situatie en hun pleegouders
 aan. Deze *identificatie* met het onderduik-
 gezin speelde ook na de oorlog; ongeveer
 11% van de joodse ondergedoken kinderen
 bekeerde zich tot het christelijke geloof.
 Ook de niet aflatende antisemitische pro-
 paganda had een negatieve invloed op de
 ontwikkeling van hun joodse identiteit.
 Het uitroepen van de staat Israël was daar-
 entegen een ruggensteun voor deze groep.

Ook bleek dat deze ondergedoken kinderen als vijftigers en zestigers veel belang stelden in een joods bewustzijn en meer wilden leren van de beginselen van het jodendom.

Nieuwe generaties oorlogsgetroffenen

In de omschrijving van B. Schreuder, directeur van Centrum '45 en bijzonder hoogleraar in Leiden en Nijmegen, hebben kinderen van de oorlog alle leeftijden. Deze kinderen zijn opgegroeid onder extreme omstandigheden of in de schaduw van een oorlog. En er heeft lang geen erkenning bestaan voor hun getuigenis. Ook al hebben ze geen verbale of daadwerkelijk herinnering aan de oorlog, hun lichaam weet ervan. Het hormonale stresssysteem kan ingrijpend veranderen, ook in volgende generaties. In hun levensverhaal, door Schreuder beeldend 'de ruggengraat van onze identiteit' genoemd, nemen de ervaringen van ouders en grootouders een prominente plaats in. Kinderen kunnen in hun zorgzaamheid en verantwoordelijkheid voor de ouders proberen te herstellen wat door de agressor teniet werd gedaan. Deze kinderen confronteren zichzelf met een grote opdracht de *geschiedenis van de ouders te herschrijven*. Bij anderen kan de lacune in het levensverhaal van de (voor)ouders juist leiden tot een gemankeerde identiteit. In deze bijdrage ging Schreuder de causaliteit voorbij. Hij leverde een krachtig en bij vlagen lyrisch pleidooi om bij oorlogsgetroffenen de tweede en derde generatie te betrekken.

J. Lansen, psychiater en oud-directeur van Sinai-Centrum te Amersfoort, presenteerde de dramadriehoek van slachtoffers, aanklagers en redders in zijn exposé over

oorlogsgetroffenen en hulpverleners. In interacties kunnen partijen in deze driehoek wisselende posities innemen; posities die een kwalijke en verstrekkende werking hebben. Volgens mij was de uitleg van deze dramadriehoek vergelijkbaar met wat de Amerikaanse J. Herman in haar boek *Trauma and Recovery* uit 1992 samenvatte in het begrip traumadialectiek. Lansen besprak het voorbeeld van de 'omkering', waarin hulp door een slachtoffer gaandeweg beleefd wordt als een vorm van superieure pesterij en de redder in de positie van aanklager wordt gezet. In het maatschappelijke getij signaleerde hij een tendens dat hulpverleners beurtelings worden als redders die alle inspanningen moeten leveren, en dan weer als personen die door hun betrokkenheid niet in staat zijn de gevolgen van trauma te relativeren. Slachtoffers kunnen aan de ene kant zichzelf beschuldigen en hulp vermijden, maar aan de andere kant manifesteren ze zich soms als personen die als vanzelfsprekend recht hebben op aandacht en eerbewijzen.

Het forumgesprek bracht geen echte verbindingen of vergelijkingen tot stand. Personen die geloofden in het streven naar objectiviteit en wetenschappelijke causaliteit stonden tegenover personen die hun betrokkenheid als behandelaar expliciteerden en de haalbaarheid van causale wetenschapsbeoefening juist ter discussie stelden. Dat voor sommige professionals identificatie een voorwaarde bleek en voor anderen juist een gevaar, had wat mij betreft meer uitgediept mogen worden. Misschien lag een sleutel in de betekenis van het naar voren gebrachte begrip 'existentieel getraumatiseerden'. De invulling die Durst aan dit begrip gaf, is dat er door

het trauma symptomen en littekens zijn, maar dat er in de overlevende ook de kracht is om in het duister een kaarsje aan te steken voor zichzelf en licht te maken. Ook stelden aanwezigen dat erkenning van leed een maatschappelijke zaak is, geen uitsluitend medische, en dat samenlevingen moeite hebben om zich te verhouden tot slachtofferschap. Tot slot werd gewezen op de hiërarchie in slachtofferschap, op de miskennis van mensen die recent oorlogsgeweld hebben meegemaakt, zoals asielzoekers. Zij moeten veel energie steken in het verkrijgen van een verblijfsvergunning en ontberen de hulp die zij nodig hebben.

SIETSKE DIJKSTRA

Psycholoog, zelfstandig onderzoeker en adviseur op het gebied van geweld in relaties, Bilthoven

